

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

Gunnar Begerau, *Elia vom Krit zum Jordan. Eine Untersuchung zur literarischen Makrostruktur und theologische Intention der Elia-Ahab-Erzählung (1Kön 16,29 bis 2 Kön 2,25)* (Europäische Hochschulschriften, Reihe XXIII, Bd. 884), Peter Lang, Frankfurt am Main 2008, 306 p., € 48,10 (ISBN 978-3-631-58386-9).

De historisch-kritische benadering van de Bijbel volgens de diachrone methode heeft sinds de opkomst van de structuuranalytische en andere literaire methoden niet meer het alleenrecht. Daarvan getuigt ook deze Apeldoornse dissertatie over het verhaal van Elia en Achab. De auteur sluit zich aan bij het pleidooi van E. Talstra voor een ordening van het exegetisch proces waarbij de synchronie voorrang heeft op de diachronie. Hij beperkt zich dan ook tot een onderzoek naar de tekst op macrostructureel niveau. Na een uitvoerige bespreking van deze methode worden de verschillende teksteenheden in hun eigenheid en samenhang geanalyseerd. Veel aandacht geeft Begerau aan de theologische motieven en intenties van elke verhaaleenheid die hij vervolgens plaatst in het geheel van de onderzochte bijbelgedeelten. De strekking en betekenis van de teksteenheden worden door de literaire structuur als het ware spiraalvormig ontwikkeld. In een groot aantal gevallen is sprake van een chiasmatische structuur die de exegeet helpt om het structurele ‘hart’ van het verhaal op het spoor te komen. In een derde fase wordt de positie van de geschiedenis van Elia en Achab onderzocht in het geheel van de boeken 1 en 2 Koningen, met name ten aanzien van de structuur en de intentie van de Jehu-Hasael-vertelling en de Elisa-verhalen. In een laatste hoofdstuk gaat de auteur na wat deze macrostructurele analyse betekent voor de synchrone en diachrone methoden. Daarbij gaat hij kritisch in op studies van Hentschel, Steck, Walsh en Bronner.

Uit het structuuronderzoek komt als theologisch zwaartepunt naar voren hoezeer JHWH de meerdere is van Baäl. 1 Koningen 16:29-19:21 is exemplarisch voor de polemiek met de Kanaänitische Baälscultus. Het geding van de profeet versus koning Achab en Izebel loopt uit op het oordeel over de Omri-dynastie, dat daadwerkelijk uitgevoerd wordt door Elisa, de opvolger van Elia. Op overtuigende wijze laat Begerau zien hoe de geschiedenis van Achab en Nabot het hart van de Elia-verhalen vormt. Tussen de tekstblokken over Elia en Jehu, de voltrekker van het oordeel is het Elisa-verhaal geplaatst. Hierin staat de boodschap van het heil centraal. Het oordeel is niet Gods laatste woord jegens zijn volk. Er is heil voor wie zich door het oordeel heen bekeert.

Het boek leest vanwege de minutieuze structuuranalyse niet makkelijk. Maar wie de moeite neemt de schrijver op zijn wegen en zijwegen te volgen, krijgt intussen een schat aan informatie over de theologische betekenis van deze profetenverhalen. Omdat de Elia- en Elisaverhalen regelmatig een plek krijgen in de prediking, is het boek niet alleen voor vakgenoten van betekenis, maar voor ieder die belang hecht aan een grondige exegese van deze gedeelten uit 1 en 2 Koningen.

Wat niet helder wordt voor mijn gevoel is hoe deze literaire lezing zich verhoudt tot de vragen met betrekking tot de historiciteit. De schrijver legt veel nadruk op de boodschap en spreekt op p. 258 over een historische verankering van een theologische tekst, maar dit wordt voor mijn besef

niet uitgewerkt. Op dit punt zal hij de aanhangers van de diachrone methoden niet overtuigd hebben. De godsdiensthistorische informatie is nagenoeg beperkt tot een excurs over Ugarit. De wijze waarop Begerau min of meer Achab en Joram tegenover elkaar zet, riep bij mij de vraag op de bijbelse tekening van Joram toch niet negatiever is dan de schrijver waar wil hebben. Resumerend: een boeiend boek dat overtuigend laat zien hoezeer literaire methoden winst opleveren voor het verstaan van de boodschap van de Bijbel.

A. Noordegraaf

Charles B. Puskas and David Crump, *An Introduction to the Gospels and Acts*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids Michigan / Cambridge U.K., 210 p., \$ 19,- / £ 10,99 (ISBN 978-0-8028-4557-3).

Deze inleiding op de evangeliën en de Handelingen der apostelen is geschreven voor een breed publiek: studenten, pastores, docenten en geïnteresseerde gemeenteleden. Je kunt je daarbij natuurlijk afvragen wat dit boek voor nieuws toevoegt aan de vele geschriften die er zeker in het Engelse taalgebied over dit onderwerp verschenen zijn. Toch heeft de uitgever het aangedurfd om dit boek op de markt te brengen. De titel wekt de verwachting dat het boek de inleidingsvragen aangaande de vier evangeliën en het tweede boek van Lucas behandelt, zoals auteurschap, datering, structuur, stijlkenmerken en theologische thema's. Dat doen de schrijvers inderdaad, maar daarnaast bieden zij in hoofdstuk 1 een beknopt overzicht over de historische context en in hoofdstuk 2 een beschrijving van de verschillende historisch-kritische methoden. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een beknopte samenvatting.

De auteurs weten helder en bondig te schrijven. Curieus is dat zij uit een verschillende theologische achtergrond komen. De een is afkomstig uit een van de *mainstream* kerken in de Verenigde Staten, de ander is een evangelicaal theoloog die doceert aan Calvin College in Grand Rapids. Wie dan een boek verwacht waarin standpunten polemisch tegenover elkaar komen te staan, komt bedrogen uit. De schrijvers willen vooral zo objectief mogelijk informatie geven over het terrein dat zij in kaart brengen. Daarin zijn zij uitstekend geslaagd.

Opvallend is de grote aandacht voor de redactie van elk evangelie en de eigen aard van elk geschrift. Ten aanzien van het auteurschap staan de schrijvers kritisch tegenover de traditie van Papias met betrekking tot Matteüs. De twee boeken van Lucas wijzen zij toe aan een christen van de derde generatie. Het is jammer dat de schrijvers weinig doen met de publicaties van Martin Hengel over Lucas en Handelingen. Hengel heeft met goede argumenten verdedigd dat Lucas, de metgezel van Paulus als auteur van evangelie en Handelingen is te zien. De schrijvers gaan uitvoerig in op de beschuldiging van anti-judaïsme in het Nieuwe Testament. Zij wijzen er terecht op dat de kritische woorden aan het adres van de Joden in het eerste evangelie gelezen moeten worden als profetische kritiek in de lijn van de oudtestamentische profeten, terwijl zij voor het vierde evangelie de achtergrond van de felle uitspraken aan het adres van de Joden zoeken in de gespannen situatie tussen de Messiasbelijdende gemeente en de synagoge tegen het einde van de eerste eeuw. Terecht schrijven zij dat Johannes de aanduiding 'Joden' in heel verschillende betekenissen gebruikt.

Niet helemaal helder wordt hoe de verhouding is tussen het historische en het literaire niveau waarop volgens de auteurs het vierde evangelie gelezen moet worden. Goede registers completeren dit informatieve boek.

A. Noordegraaf

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

T. Brienens, *Johannes Hoornbeek (1617-1666). Eminent geleerde en pastoraal theoloog*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2008, 142 p., € 14,90 (ISBN 9789088650253).

In de serie *Inleidingen met kernteksten* (E.G. Hoekstra, R. Kranenburg [red.]) schreef T. Brienens, emeritus-docent aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn, een deel over de bekende ‘oude schrijver’ J. Hoornbeek. Het is een mooi boek geworden, waarin de betekenis van deze theoloog op deskundige wijze dicht bij de geïnteresseerde lezer van vandaag wordt gebracht. Het boek bestaat uit zeven hoofdstukken. Nadat in de eerste beide hoofdstukken een (te?) korte schets van de tijd waarin Hoornbeek leefde en enige biografische informatie is gegeven, beschrijft de auteur de universitaire studie die Hoornbeek in Leiden en Utrecht/Leiden volgde. Al heel snel wordt hij hoogleraar in Utrecht (1644). Zijn theologische positie wordt gekenmerkt door een orthodox-gereformeerd karakter waarmee de doelstelling van de Nadere Reformatie vervlochten is. Hoornbeek kent geen scheiding tussen kerk en theologie, geloof en wetenschap.

Brienens gaat vooral in op de publicaties van Hoornbeek. Het zijn er in zijn Utrechtse tijd al vele. Zo schrijft hij een homiletiek, gaat in (schriftelijke) discussie met de Joden en werkt aan zijn hoofdwerk *Summa Controversiarum Religionis*. In 1654 wordt Hoornbeek hoogleraar in Leiden. Terwijl zijn geschriften in Utrecht vooral opbouwend van aard zijn, worden die uit zijn Leidse periode gekenmerkt door strijd. Het is de tijd van het coccejanisme en cartesianisme, beide door Hoornbeek bestreden. Het is ook de tijd van het conflict over de sabbat, waarbij Hoornbeek duidelijk afstand neemt van de denkbeelden van zijn Leidse collega Coccejus en Voetius bijvalt. Mooi is dat Hoornbeek oog heeft voor het belang van de catechese en er een *Tractaat* over schrijft. Dan is er nog zijn boek *Theologia Practica*. (een ‘spirituele ethiek’, G.P. van Itterzon). In 1666 sterft hij op de jonge leeftijd van 48 jaar. In hoofdstuk 6 beschrijft Brienens de betekenis van Hoornbeek. Hij kenmerkt hem als een polemicus, een missioloog (ook B. Oosterom had dat al gedaan in 1970), een homileet en historicus. Zijn scholastieke denkwijze gaat gepaard met een pleidooi voor de praxis piëtatis van de Nadere Reformatie. Hoornbeek beïnvloedt onder andere Saldenus, Witsius, D. Knibbe en W. van Eenhoorn. Wat zijn visie op Israël betreft: hij is een vervangingstheoloog, die tegelijk overtuigd is van een toekomstige bekering van de Joden tot Jezus als de Messias. In het zevende en laatste hoofdstuk kan de lezer enkele kernteksten uit de publicaties van Hoornbeek lezen, bijvoorbeeld over de wijze van preken, een gebed voor de Joden, het doen van belijdenis. Met een lijst van literatuur besluit het boek. Al met al is het een helder geschrift geworden, waarin Hoornbeek dicht bij de lezer wordt gebracht. Overwogen zou kunnen worden om bij de kernteksten enkele gespreksvragen op te nemen, zodat het boek niet alleen gelezen, maar ook besproken kan worden.

W. Verboom

G.A. van den Brink, *Herman Witsius en het antinomianisme. Met tekst en vertaling van de Animadversiones Irenicae*. Publicaties van het Instituut voor Reformatieonderzoek [Publications of the Institute for Reformation Research] 2, Apeldoorn 2008, Drukkerij Verloop, Alblasserdam, 493 p., € 35,- (ISBN 9789079771011).

In deze helder geschreven studie beschrijft de auteur het conflict tussen de zogenaamde Antinomianen en Neonomianen in Engeland in de zeventiende eeuw. Er zijn twee golven in de

strijd te onderscheiden. De eerste vindt plaats in de jaren veertig, de tweede aan het eind van de eeuw. In de *Inleiding* geeft hij aan dat in het conflict sprake is van een spanning tussen enerzijds het 'sola gratia' en anderzijds het 'sola fide' van de Reformatie. Wanneer men eenzijdig wordt, kunnen beide in een concurrentiepositie ten opzichte van elkaar terecht komen. Het boek telt elf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt kort op de geschiedenis van een 'scheldwoord' ingegaan. Hoewel ook politieke en sociale omstandigheden meespeelden, richt deze studie zich op de theologische zijde van het conflict. In het tweede hoofdstuk passeren de namen van enkele antinomianen de revue: John Eaton, Tobias Crisp, John Saltmarsh en hun tegenstanders Samuel Rutherford, Thomas Gataker en Richard Baxter. Vervolgens komt de polemieek in de jaren negentig aan de orde. In het antinomiaanse kamp bevinden zich dan Richard Baxter, Tobias Crisp, Daniel Williams en Vincent Alsop. Zij worden bestreden door Isaac Chauncy, die hen (voor het eerst) neonomianen noemt. In hoofdstuk 4 geeft Van de Brink een omschrijving van het leerstellig antinomianisme. 'Het (...) is die theologische overtuiging waarin wordt gesteld dat ter waarborging van het genadekarakter van de verlossing van de mens door Christus, niet alleen in de verwerving van de heilsgoederen maar ook in de toepassing ervan menselijke daden geen enkele voorwaardelijke rol spelen.' (53) Van het neonomiaanse standpunt geeft hij geen omschrijving (waarom niet? WV), maar bespreekt hiervoor de visie van Tobias Crisp in zijn geschrift *Christ alone exalted* (1643) (hoofdstuk 5). De uitverkorenen worden in Gods eeuwig besluit al aangemerkt als verzoend in Christus. De auteur laat zien hoe dit uitgangspunt doorwerkt in de kernen van de theologie van Crisp. Dan volgt de reactie hierop in de bespreking van het standpunt van Daniel Williams in zijn *Gospel-Truth Stated and Vindicated* (1692). Pas als de mens gelooft, wordt hij gerechtvaardigd. Maar het geloof is geen menselijke verdienste.

Nadat ook het standpunt van Chauncy is besproken komt Herman Witsius in beeld in hoofdstuk 8. Hij was voor de Engelsen een autoriteit, reden om naar zijn mening te vragen. Zijn geschrift hierover *De animadversiones Irenicae* (1696) kent verscheidene edities en vertalingen. Het bestaat uit zeventien hoofdstukken waarin de kernpunten van het meningsverschil besproken worden. De respons in Engeland is opvallend gering. Van de Brink bespreekt Witsius' visie op de cruciale punten en komt tot de conclusie dat deze grotendeels instemt met de opvattingen van de neonomianen en afwijzend staat tegenover de uitsluiting van elke voorwaardelijke rol van de menselijke activiteit binnen de orde des heils. In het laatste hoofdstuk worden latere ontwikkelingen in Nederland besproken. Het antinomiaanse standpunt van A. Comrie heeft velen aangesproken, van A. Kuyper tot G.H. Kersten en van J.G. Woelderink tot G.C. Berkouwer. Van den Brink is - mijn inziens terecht - van mening dat het standpunt van Witsius helpen kan om de neiging tot antinomianisme in de secundaire literatuur, kritisch te nuanceren. In het tweede deel van het boek ontvangen we de tekst van de *Animadversiones Irenicae* en - voor zover ik kan beoordelen - een prima vertaling ervan. Er volgen nog vier bijlagen en een literatuurlijst. Van den Brink heeft een boek geschreven dat een heldere inleiding geeft op en uiteenzetting van een theologisch conflict waarvan de onderstroom nog steeds in kerk en theologie en kerk aanwezig is. Het tijdloze eeuwigheidsdenken vanuit Gods besluiten staat op gespannen voet met de praktijk van het geloofsleven, waarin de miskennis van de tijds categorie zo licht tot scheefgroei kan leiden.

Een tweetal opmerkingen ten slotte. Het is voor mij de vraag of de bron in noot 1 op p. 1 niet beter op naam van Cornelius Pouderoeyen dan op die van Voetius (in navolging van Kuyper) kan worden geschreven. Verder had ik ook wel behoefte gehad aan een nadere analyse van de opvattingen van met name Kuyper en Kersten over het besproken onderwerp, waardoor hun onderlinge verschillen scherper tot uitdrukking zouden zijn gekomen.

Guy M. Richard, *The Supremacy of God in the Theology of Samuel Rutherford*, Studies in Christian History and Thought, Paternoster, Milton Keynes 2008, xvi + 270 p., \$ 32,46 (ISBN 9781842275740).

De Schotse theoloog Samuel Rutherford (c.1600-1661) staat vooral bekend vanwege zijn mystieke vroomheid en zijn politieke opvattingen. Tot nu toe ontbrak echter een grondige studie naar zijn systematisch-theologische opvattingen. Guy Richard (PhD New College, University of Edinburgh) vult deze lacune door een studie te presenteren over Rutherford's bestrijding van het arminianisme in diens *magnum opus*, de *Examen Arminianismi*. Dit werk is postuum (1668) in Utrecht uitgegeven door de Nederlandse hoogleraar Matthias Nethenus. Het feit dat Rutherford diverse keren is benaderd om hoogleraar in de Nederlanden te worden, toont trouwens aan dat men alhier zijn kundigheid waardeerde.

Richard brengt drie onderdelen ter sprake: de prolegomena, met aandacht voor Rutherford's visie op openbaring, natuurlijke theologie en de Heilige Schrift; de Godsleer waarin hij aandacht vraagt voor Gods kennis en wil (met in het verlengde daarvan voor de predestinatieleer en de reikwijdte van de verzoening), en de soteriologie, waar onder andere het verbond der genade en de orde van het heil ter sprake komen. Deze drie onderwerpen worden voorafgegaan door een hoofdstuk dat Rutherford in context plaatst, en gevolgd door het slothoofdstuk waarin Richard de gronden voor zijn verzet tegen het arminianisme analyseert. Als er één zaak is die karakteristiek is voor Rutherford's theologie, dan is het wel de overweldigende nadruk op de soevereiniteit van God (239).

De auteur is zich terdege ervan bewust dat de scholastieke theologie van Rutherford vaak als rigide, speculatief en hyper-calvinistisch is veroordeeld. Hij zou de wezenlijke kenmerken van Calvijns theologie zijn kwijtgeraakt (aldus T.F. Torrance, Charles Bell, Brian Armstrong). Het debat over 'Calvin against the Calvinists' is dan ook voortdurend aanwezig in deze studie (234-238). Is er sprake van een breuk tussen Calvin en de calvinisten, of is er continuïteit? Richard betoogt op overtuigende wijze dat veel kritiek op Rutherford niet overeind blijft, wanneer men gedegen kennis neemt van zijn opvattingen. Dit boek is een duidelijk bewijs dat een eerlijk oordeel over de gereformeerde scholastiek slechts mogelijk is na aandachtig luisteren. Zo geeft Richard een verhelderende weergave van Rutherford's visie op verkiezing en verwerping en van zijn supralapsarisme. Zijns inziens zijn de overeenkomsten met Calvin beslissender dan de verschillen (125).

De lezer zal onder de indruk raken van de complexiteit van Rutherford's theologie. Deze complexiteit heeft van de auteur ook keuzen gevraagd. Hij heeft zich vooral gericht op Rutherford's kritiek op het arminianisme. Toch is het jammer dat Richard niet tegelijkertijd ook het debat van Rutherford met het antinomianisme in zijn analyse heeft meegenomen. Rutherford heeft zich in meerdere geschriften fel verzet tegen het opkomende antinomianisme van personen als Tobias Crisp, John Saltmarsh en anderen. Het antinomianisme kan in veel opzichten als het spiegelbeeld van het arminianisme worden beschouwd. Terwijl het arminianisme een te grote plaats toekent aan het menselijke handelen, veronachtzaamt het antinomianisme juist de plaats van menselijke daden in de orde van het heil. Ook dat gevaar heeft Rutherford onderkend. De studie zou mijns inziens nog aan kracht hebben gewonnen, als duidelijk was gemaakt hoe Rutherford heeft gezocht naar een balans tussen beide visies.

De complexiteit van Rutherford komt trouwens ook nog op een andere wijze naar voren. Ondanks zijn grondige studie is de auteur niet altijd ontkomen aan generalisaties. De wijze bijvoorbeeld waarop hij het onderscheid tussen intellectualisme en voluntarisme hanteert, doet niet voldoende recht aan de verschillende posities. Zijn bewering dat de kritiek van Rutherford op de arminiaanse conceptie van de vrije wil (*liberum arbitrium*) een voluntaristische kritiek is op hun

intellectualisme (165-168), is in ieder geval te algemeen en naar mijn mening bovendien onte-recht. De discussie over de vrije wil is te complex om in een tweedeling van intellectualisten ver-sus voluntaristen te vangen. Jammer genoeg hanteert Richard de begrippen voluntarisme en intel-lectualisme zonder ze eerst nauwkeurig te definiëren.

Deze kritiekpunten zijn echter slechts bedoeld als randopmerkingen bij mijn waardering en respect voor deze studie. Richard laat de lezer de bewonderenswaardige diepgang en denkkraft van de gereformeerde scholastiek zien. Mijn opmerkingen illustreren dat verder onderzoek zeer gewenst is. De rijkdom van Rutherford's theologiseren is met Richard's studie niet uitgeput. Naar ik hoop is zijn werk een aanzet tot intensievere bestudering van het werk van deze veelzijdige en boeiende theoloog, 'a man of extremes' (xvi).

G.A. van den Brink

Jason Zuidema, *Peter Martyr Vermigli (1499-1562) and the Outward Instruments of Divine Grace*, Reformed Historical Theology (ed. by H.J. Selderhuis), volume 4, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, 196 p., € 69,90 (ISBN 9783525569160).

De laatste decennia is de belangstelling voor de plaats die Peter Martyr Vermigli in de Reformatie innam steeds groter geworden. Het boek dat Zuidema schreef en dat eerst als dissertatie fungeerde, past geheel in deze toenemende belangstelling. De (waardevolle) uitvoerige bibliografie achter in het boek is er een duidelijke illustratie van. De bedoeling die de auteur met dit boek heeft brengt hij als volgt onder woorden: 'To understand his (=Vermigli's [WV]) theological outlook, his method-ological presuppositions, the sources of his thought, and the goals of his life's work.' (9) In zes hoofdstukken analyseert Zuidema het kernpunt in Vermigli's methode van (zelfstandig) theologis-eren. In hoofdstuk 1 werkt hij de vraag uit naar de uitwendige middelen in de rechtvaardiging door het geloof. Zijn wijze van denken en werken wordt bepaald door het uitgangspunt van Chalcedon. In dit hoofdstuk gaat Zuidema ook in op de nieuwe opvatting van R. A. Muller en zijn leerlingen, dat de Reformatie geen breuk betekende met de scholastiek als theologische methode. Bij Vermigli zien we dat terug. We kunnen de strekking van deze studie het beste onder woorden brengen met een citaat op p. 35: 'The present essay seeks to further scholarship on Vermigli through an exami-nation of his thoughts on the outward instruments of salvation. These are the earthly instruments that God uses to effect his grace. God reveals his grace in his "Word", - such Word *incarnate* in his Son, *audible* in Scripture, and *visible* in the sacraments. For Vermigli all three are to be understood neither in some over-carnalized sense, nor in some over-spiritualized sense.'

Vermigli is beïnvloed door het denken van Dionysius, dat via Aristoteles zijn weg vond in school en kerk. In de wijze waarop God werkt zijn vier schakels te onderscheiden: 'efficiënt, material, formal end final.' Van hieruit kan Vermigli een kader scheppen voor zijn nadruk op de functie van de (uitwendige) middelen om te delen in het heil. Daarbij keert hij zich tegen de 'over-carnalized sense' en de 'over-spiritualized sense', het een bij iemand als Thomas, het ander bij Zwingli en ook bij de Anabaptisten. Op heldere wijze werkt Zuidema dit standpunt van Vermigli uit in zijn christologie (twee naturenleer), de Schrift- en sacramentsleer. Ten diepste gaat het tel-kens om de manier waarop de gelovige de eenheid met Christus ontvangt. De onderbouwing van zijn betoog bestaat bij Zuidema uit het luisteren naar bronnen, maar ook door belangrijke biografi-sche momenten van Vermigli, zoals de ontmoeting met Bucer, Bullinger, Cranmer en ook het godsdienstgesprek van Poissy (1561). Vermigli was een zelfstandig denker. Hij gaat in bepaalde opzichten een andere weg dan Calvin.

Het is een mooie studie geworden, die Zuidema ons biedt. De kracht ligt in de scherpe toespitsing van de vraagstelling. Tegelijk is dat ook een zwakte, daar het telkens de vraag naar de plaats van de uitwendige middelen ten opzichte van andere kernen in de theologie oproept, bijvoorbeeld in de soteriologie, ecclesiologie en de geloofsleer. Ook zou ik meer willen weten over de invloed van Vermigli. Is het bijvoorbeeld zo dat hij Ursinus heeft beïnvloed en zou dit kunnen betekenen dat de nadruk op de ‘middelijke’ weg in Ursinus’ *Catechismus major* (1562) en in de *Heidelbergse Catechismus* (1563) met die invloed heeft te maken?

W. Verboom

A.W. van Willigenburg, *God en de geschiedenis: een christologisch dilemma. De herijking van het Godsbeeld en de christologie in het werk van zeven Nederlandse theologen in de twintigste eeuw*, uitgave in eigen beheer, Bennekom 2008, 831 p. (ISBN 9789039348956).

Dit indrukwekkend dikke boek werd als proefschrift verdedigd aan de Universiteit Utrecht. Aansluitend aan zijn studie theologie verrichtte de auteur daar als aio onderzoek naar de receptie van de Vroege Kerk bij enkele twintigste-eeuwse Nederlandse theologen. De focus van het onderzoek is overigens niet heel scherp: het gaat over de aanwezigheid en werkzaamheid van God in de geschiedenis, over de verwerking van de christologie en over de omgang met de vroeg-kerkelijke theologie in het algemeen. Hoezeer deze thema’s ook met elkaar samenhangen, ze zijn mijns inziens niet zo rechtstreeks op elkaar te leggen als hier gebeurt. De vraag naar de verhouding tussen God en de geschiedenis heeft bijvoorbeeld (anders dan de dubbele punt in de titel suggereert) nog wel andere dimensies dan die welke in de christologie aan de orde zijn. En wanneer de herijking van het godsbeeld in het onderzoek betrokken wordt, zou men ook een schets van de vroeg-christelijke triniteitsleer verwachten en van de wijze waarop die door de besproken theologen verwerkt is. In het inleidende hoofdstuk treft men echter slechts een schets van de vroeg-kerkelijke christologie aan.

Na dat eerste hoofdstuk volgen op de genoemde thema’s toegespitste overzichten van de theologie van O. Noordmans, A.A. van Ruler, H. Berkhof, A. van de Beek, G. Kreling, P. Schoonenberg en E. Schillebeeckx. Vier protestanten en drie rooms-katholieken dus, waarbij de keuze voor de relatief onbekende Kreling de meest verrassende is. De analyses zijn in hoge mate gebaseerd op de primaire literatuur, de auteur bemoeit zich nauwelijks met discussies die in de secundaire literatuur gevoerd worden. Hij heeft zich ook niet meer ingespannen om de meest recente bronnen mee te nemen – zo is het *Verzameld Werk* van Van Ruler niet benut. Merkwaaardig en ook wat onheus is, dat terwijl alle overige schetsen geheel descriptief van aard zijn, de bespreking van Van de Beek eindigt met een nogal kritisch uitgevallen evaluatie. Ook al bevatten de schetsen (en ook de kritiek op Van de Beek) voor de kenners niet veel nieuws, ze zijn gedegen, informatief en in de ordening van de stof soms ook origineel. Schoonenberg blijkt als beste uit de bus te komen waar het gaat om een serieuze omgang met de patristiek.

In zijn slotbeschouwing plaatst Van Willigenburg de besproken theologen in het sociaal-culturele klimaat van hun tijd. De verbinding van dit aspect met de theologie-historische analyses is een sterk punt van dit boek. Een eigen dogmatische verwerking van het gevonden materiaal ontbreekt daarentegen. Wel zoekt Van Willigenburg naar een voluit katholieke theologie, waarin hij enerzijds vast wil houden aan Chalcedon en anderzijds de door hem besproken 20^e eeuwse christologieën als legitieme actualisering daarvan wil zien. Vooral lijkt hij uiteindelijk geporteerd van zijn rooms-katholieke Utrechtse leermeesters Houtepen en Van Oyen. Hoe hij Houtepens insteek bij de schep-

pingsleer (het leven als gave etc.) echter denkt te verbinden met, om maar iets te noemen, Noordmans' veel kritischer houding – daarover laat hij de lezer in het ongewisse. Het had het boek spannender gemaakt als hij zichzelf wat meer in de discussie betrokken had en de zaken minder naar elkaar toegeschreven. Maar men moet bij zo'n uitvoerige studie wellicht niet om méér vragen. Want hoewel weinig spannend is dit boek als theologie-historisch overzichtswerk zonder meer geslaagd.

G. van den Brink

DOGMATIEK

John Sanders (ed.), *Atonement and Violence. A Theological Conversation*, Abingdon Press, Nashville 2006, 170 p., £ 12,99 (ISBN 0687342945).

Wilde God dat er geweld uitgeoefend werd op het lichaam van Jezus? Maakte dat deel uit van Zijn verlossingsplan? Wanneer christenen belijden dat Jezus zich passief als een schaap ter slachting liet leiden, hoewel hij volkomen onschuldig was, verheerlijken ze dan in feite niet zulk onschuldig lijden in het algemeen? Zeggen ze daarmee bijvoorbeeld niet impliciet tegen vrouwen en kinderen die onderdrukt en misbruikt worden: verzet je maar niet, want dat deed Jezus ook niet?

Het zijn dit soort vragen die in deze bundel in kort bestek diepgaand besproken worden. De vorm waarin dat gebeurt is een uiterst leerzame: vier theologen die er een meer of minder verschillende verzoeningsleer op na houden zetten uiteen hoe hun visie zich verhoudt tot de Bijbel en tot de uitdagingen van onze tijd, en reageren vervolgens op elkaar. Men treft dus steeds een wat bredere uiteenzetting aan van één van de vier, waarop dan korte, vaak kritische reacties van de andere drie volgen. Twee van de vier auteurs (J. Denny Weaver en Thomas Finger) staan in de anabaptistische traditie, één (T. Scott Daniels) behoort tot de kerk van de Nazarenen, en één (Hans Boersma, van Regent College, Vancouver) is gereformeerd. Weaver neemt de meest radicale positie in: niet alleen de anselmiaanse satisfactieleer, maar ook de bekendste alternatieven (de dramatische en de exemplarische verzoeningsleer) associëren God met geweld. Als doperse pacifist schetst hij de contouren van een verzoeningsleer die God volledig vrijwaart van geweld: daar waar wij mensen Jezus de dood gaven, betaalt God niet met gelijke munt terug maar geeft Hij Jezus en ons het leven. Er is dus slechts 'divine intentionality' in de opstanding, en nadrukkelijk niet in het kruis.

Finger en Daniels proberen in vergelijking hiermee meer aan te sluiten bij de traditie. Daniels doet dat door de notie van plaatsvervangende te onderscheiden van allerlei karikaturen die ervan gemaakt zijn: Jezus deed iets vóór ons zónder ons wat Hij áán ons geeft. Finger doet het aan de hand van Girard: Jezus wilde bewust zondebok worden, om onze zondebok-mechanismen te ontmaskeren en van binnenuit open te breken. De minst dankbare taak is intussen weggelegd voor Boersma: een verdediging van de gereformeerde leer dat Christus in Zijn lijden en dood vrijwillig onze schuld en straf droeg. Boersma kwijt zich echter uitstekend van deze taak. Zijns inziens is de calvinistische plaatsvervangingsleer weliswaar kwetsbaar voor de beschuldiging dat ze God als inherent gewelddadig voorstelt, en dient deze daarom ingebed te worden in een bredere visie op het geheel van de heilsgeschiedenis. Maar Boersma maakt ook duidelijk waarom we zonder noties als straf en geweld in de verzoeningsleer niet uit komen.

De confrontatie van visies en uitwisseling van argumenten maakt dit boek speciaal bruikbaar voor onderwijsituaties; maar ieder die de verzoeningsleer wil doordenken in het licht van de gevoeligheden van onze tijd kan er zijn winst mee doen.

G. van den Brink

PRAKTISCHE THEOLOGIE

G.J.Mink, *Niet door stomme beelden...? Evangelieverkondiging in de moderne beeldcultuur*; Uitgave van de Willem de Zwijgerstichting; druk door Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2008, 71 p., € 4,95 (ISBN 9789072462435).

In dit geschrift wordt een actueel thema besproken. In de reformatorische traditie kent de verkondiging van het Evangelie van oudsher een uitgesproken verbaal karakter. Maar in onze beeldcultuur dringt de vraag zich steeds meer op of en zo ja, hoe het visuele element een plaats heeft in de verkondiging van de bijbelse boodschap. Mink heeft er goed aan gedaan dit punt te thematiseren. Zijn publicatie kent vijf hoofdstukken, grotendeel historisch van aard. Na een Inleiding beschrijft hij in hoofdstuk 2 hoe men in het oude Israël en in het latere Jodendom heeft gestaan tegenover het gebruik van beelden/ illustraties. Er is sprake van een zekere ambivalentie. Zoals bekend zijn er in de kerk hevige conflicten geweest tussen voor- en tegenstanders van het gebruik van beelden. In de Oosterse kerken stonden in de achtste en negende eeuw de partijen soms met wereldse machtsmiddelen tegenover elkaar. In het westen zijn de *'Libri Carolini'* bekend geworden, waarin wordt bepaald dat beelden (d.w.z. de heiligen) wel mogen worden vereerd, maar niet aanbeden. In de kerken van de Reformatie is verschillend over de betekenis van beelden en het visuele element gedacht. Luther nam een ruimer standpunt in dan Zwingli. Calvijn wijst de figuratieve kunst niet af, maar is wel scherp in zijn afwijzing van de bedoeling om God ermee te dienen of te vereren. Het Evangelie wil verbaal verkondigd worden. Alleen de zichtbare sacramenten van doop en avondmaal zijn bijbels gezien legitiem. Ursinus keurt in zijn *Explicationes* van de *Heidelbergse Catechismus* alleen een historisch of symbolisch doel van het gebruik van beelden goed. De Rooms-katholieke kerk keert zich tegen de opvattingen van de protestanten. De positieve waardering van beelden door Trente is eigenlijk altijd normatief gebleven tot nu toe. Mink gaat vervolgens in op de vraag hoe de verhouding van woord en beeld in de bijbel zelf ligt. Het visuele blijkt een legitieme plaats te hebben in het geloof van Israël, terwijl het tegelijk elke vorm van afgoderij afwijst. In het onderwijs van Jezus zijn veel beeldende elementen te ontdekken. Op grond van de bijbelse gegevens voert de auteur een voorzichtig pleidooi om in onze beeldcultuur een plaats in de ruimen voor het beeld als ondersteuning van het Woord. Hij noemt enkele voorbeelden, en geeft ook criteria.

Dit helder geschreven boek verdient aandacht. Het vraagt ook om nader onderzoek. Bijvoorbeeld naar de manier waarop hoorders/ kijkers het beeld interpreteren, wanneer het ten dienste van de verkondiging wordt gebruikt. Mijns inziens moet het beeld wel in de toom gehouden worden om niet concurrerend ten opzichte van het Woord te gaan werken. Geen inlegkunde in het Woord vanuit het beeld, wel uitlegkunde van het Woord door het beeld.

W. Verboom

P. Korteweg, *Gedoopt voor het leven. Kinderdoop - volwassendoop - herdoop*, Hersteld Hervormde Studies, deel 4, Uitgeverij Den Hertog B.V., Houten 2008, 152 p., € 17,50 (ISBN 9789033121425).

Zoals de titel van dit boek aangeeft, stelt de auteur een thema aan de orde, waarover al veel is geschreven. Toch biedt hij iets nieuws. Aan de orde komt namelijk de visie van Guido de Bres (de auteur schrijft m.i. ten onrechte De Brès) over de doop. Daarnaast gaat hij in op de klassiek-gere-

formeerde doopsformulieren en de besluiten van synodale vergaderingen in de zestiende eeuw en van Dordt 1618-1619. De vraagstelling is: wat is er in de zestiende eeuw door de Gereformeerden beleden aangaande kinderdoop, volwassendoop en herdoop? (15-16) Het boek bestaat uit een Inleiding, zeven hoofdstukken en Conclusies. In de Inleiding geeft de auteur een schets van het ontstaan en de verspreiding van de beweging van de Wederdopers. Ook biedt hij informatie over het geschrift van De Bres: *La racine, source et fondement des anabaptistes; ou rebaptisez de nostre temps (...)* uit 1565.

Hoofdstuk 1 beschrijft historische achtergronden van het ontstaan van het boek, verbonden met een korte biografie van De Bres (1522-1567). In 1547 ging hij over tot het protestantisme. In 1567 stierf hij als martelaar in Valenciennes. Mijns inziens niet met het zwaard, maar door ophan-ging ('pendus [meervoud, ook De la Grange werd opgehangen, WV] devant la maison de la ville' [Van Langeraad, 1884, 83-84]). In hoofdstuk 2 gaat Korteweg in op de wijze waarop De Bres en de Formulieren omgaan met de bijbelse gegevens, waarop zij het goed recht van de kinderdoop funderen. Vervolgens komt de verhouding tussen besnijdenis (oude verbond) en doop (nieuwe verbond) aan de orde. Inhoudelijk gaat het om een en hetzelfde verbond. In hoofdstuk 4 bespreekt de auteur de verhouding van doop en onderricht, waarna ingegaan wordt op de vraag hoe kinderen kunnen delen in het heil zonder dat zij nog geloven. Het antwoord ligt in de eeuwige verkiezing en het verbond. In hoofdstuk 6 komt de dooppraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw aan de orde. Men kende in de Gereformeerde Kerk wel een ruime, maar geen algemene dooppraktijk (107). Mooi is dat De Bres pleitte voor de doop van verstandelijk gehandicapten.

Het laatste hoofdstuk bespreekt de argumenten die De Bres gebruikt om de herdoop af te wijzen. Het valt mij op dat Korteweg geen commentaar geeft op zijn Bijbelgebruik, bijvoorbeeld als het gaat om de vervangingstheologie. Het boek eindigt met vier conclusies, die voor ons vandaag van belang zijn: de herdoop dient afgewezen te worden (1); onkunde over de grote betekenis van de kinderdoop moet bestreden worden (2); we dienen werkzaam te zijn met onze doop (3); tenslotte mag de vraag hoe het komt dat de volwassendoop zo weinig plaats vindt en er dus maar weinig mensen toetreden tot de kerk, ons wel tot nadenken stemmen (4). Een literatuurlijst besluit het geheel. Korteweg schreef een instructief boek. Aan de liturgische formulieren had mijns inziens meer aandacht besteed kunnen worden. Maar vooral de aandacht voor De Bres verdient waardering.

W. Verboom

Bert Loonstra, *Het badwater en de kinderen. Gedachten over de doop*, Boekencentrum Essay, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 172 p., € 14,50 (ISBN 9789023923077).

Het is een goed idee geweest van de uitgever om de auteur te vragen zijn gedachten over de doop en in het bijzonder over de verhouding kinderdoop-volwassendoop op papier te zetten in de vorm van deze publicatie. Er is al heel veel over dit onderwerp geschreven. Deze nieuwe bezinning is echter fris en gerelateerd aan de situatie waarin de lezer zich momenteel kan herkennen. De casus over Marloes aan het begin en de brief aan haar aan het eind van het boek illustreren dit. Na een Inleiding volgen 12 hoofdstukken, waarin de belangrijkste aspecten van een bijbelse visie op de doop aan de orde komen. De auteur ontkomt er dan natuurlijk niet aan om dingen te zeggen die al (vele malen) eerder gezegd zijn. Al zijn ze inhoudelijk niet nieuw, toch is de manier waarop dat gebeurt dat wel. En wat vooral van belang is: er komen ook bijbelse gegevens aan de orde die men elders niet zo aantreft, maar die toch in de bezinning van grote betekenis zijn. Zo vond ik zelf

hoofdstuk 5 over het verband tussen het koninkrijk van God en de doop een 'eyeopener'. In navolging van Graafland zou men de doop in het Nieuwe Testament een 'koninkrijksdoop' kunnen noemen. Loonstra wijst er dan op dat Jezus leerde dat uitgerekend het koninkrijk van God open staat voor kleine kinderen en - meer nog - dat volwassenen aan hen gelijk dienen te worden. Mooi is ook de uiteenzetting over de doop en de gemeenschap, niet alleen in de gezinnen, maar ook in de gemeente. In hoofdstuk 4 wordt Romeinen 6:3 vv besproken. De auteur ziet de doop meer als beeld van reiniging dan als watergraf. Toch spreekt vers 4 over het begraven worden door de doop in de dood van Christus. Loonstra noemt Romeinen 6 een ervaringsverhaal. Men kan het ook een catechetisch verhaal noemen: 'weet gij niet?' (vers 3; A. Noordegraaf). Over deze en andere gegevens uit de Schrift vinden we dus in dit boek niet het laatste antwoord. Maar dat is ook niet de bedoeling van de auteur. Mooi zijn de handreikingen die worden gedaan om de doop als identiteitsbepalende factor te laten functioneren. (hoofdstuk 12) Het boek besluit met een literatuurlijst en enkele registers.

W. Verboom

David Plüss und Stephan Degen-Ballmer (Hrsg.), *Kann man Glauben lernen? Eine kritische Analyse von Glaubenskursen*, Schriftenreihe der Reformierten Landeskirche Aargau, Band 4, Theologische Verlag Zürich, Zürich 2008, 128 p., € 8,80 (ISBN 9783290174712).

Dit geschrift is het resultaat van een bezinning binnen de *Reformierte Kirche* van Aargau (Zwitserland) op de praktijk van hedendaagse geloofscursussen. Er is een veelvoud aan vormen van volwassenencatechese en andere kerkelijke cursussen. De praktijk vraagt om reflectie. In de Inleiding van het boek wordt ingegaan op wat er in de laatste decennia op dit terrein is gebeurd. Daarna worden zes cursussen besproken, die te verdelen zijn onder drie trefwoorden: heteronomie, autonomie en socionomie, waarbij gepleit wordt voor integratie van deze modellen. Vanuit het adagium 'ecclesia semper reformanda' dienen cursussen in te spelen op de veranderingen die op godsdienstig, maatschappelijk en sociaal terrein plaatsvinden. In hoofdstuk 2 worden zes cursussen besproken. Het gaat om de *Alphalive* (Zwitserse Alphacursus); *Glauben12*, gezien als gereformeerde tegenhanger van de charismatische *Alphalive*; *Gespräche im Gässli*; *der Evangelische Theologiekurs* (ETK); *Glaubenskurs für Jugendliche: Take-A-Way* en *Diplomkurs Spiritual/Spiritualin*. Telkens wordt een beschrijving van inhoud en vormgeving gegeven en volgen enkele ervaringsverhalen en een theologische doorlichting. In hoofdstuk 3 worden zeven 'pilaren' van de cursussen genoemd: Het gaat om de persoonlijke relatie met God (1); met de Bijbel (2); met de confessie, in vrijheid (3); met het eigen leven (4); met de ervaring (5); met de gemeente (6); met de wereld (7); met andere christenen (8). In het laatste hoofdstuk worden aanwijzingen voor de vormgeving gegeven, er van uitgaande, dat vorm en inhoud ten nauwste met elkaar samenhangen. Aan de orde komen: de leiding, de inhoud, de groep, rituelen, de taal en het gebruik van media. Het boek besluit met een literatuurlijst. Al met al is het een zinvol boek, geschreven door een kring van betrokken deskundigen. Ook in onze eigen kerkelijke situatie kunnen we er onze winst mee doen. Al zou het mijns inziens wel wat grondiger mogen als het gaat om de bijbelse doordenking. De vraag in de titel van het boek wordt niet beantwoord.

W. Verboom

Lies Brussee-van der Zee en Annelies Klinefelter-Koopmans, *Mediation in het pastoraat*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 159 p., € 18,50 (ISBN 9789023922926).

Waar mensen samenleven, doen zich conflicten voor. Op zichzelf is dat niet (meteen) negatief, cruciaal is: hoe ga je ermee om. Uitvechten of ontlopen levert doorgaans alleen verliezers op, ook als er een 'winnaar' en een 'verliezer' is. *Mediation* wijst een andere weg die een win-win situatie beoogt. *Mediation* is een vorm van bemiddelen bij conflicten, waarbij een neutrale bemiddelingsdeskundige de onderhandelingen tussen de partijen begeleidt ten einde vanuit hun werkelijke belangen tot gezamenlijk gedragen en voor ieder van hen optimale resultaten te komen (35). Van deze wijze van bemiddelen wordt vandaag de dag meer en meer gebruik gemaakt. In het sociaal-maatschappelijke leven (echtscheiding, arbeidsgeschil), maar ook binnen de kerk. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen faciliterende en transformatieve *mediation*. De eerste is oplossingsgericht, de tweede relatiegericht en beoogt een veranderingsproces dat moet leiden tot een verbetering van de onderlinge relatie en interactie. Conflicten binnen een christelijke gemeente zijn meestal relatiegeoriënteerd en zijn sterk sociaal-emotioneel van aard en vragen om transformatieve *mediation*. De schrijvers richten zich op *mediation* in het pastoraat. *Mediation* en pastoraat vallen niet samen en het is goed het onderscheid in het oog te houden. Toch hechten de schrijvers aan het verband dat er tussen beide binnen de christelijke gemeente mag bestaan. Pastoraat in christelijk perspectief houdt in dat wij op een geweldloze manier conflicten oplossen. Alleen zo kan de gemeente een alternatieve, dat is: een in Christus verzoende en verzoenende gemeenschap vormen en als zodanig missionair voor de wereld zijn (20, 54vv.). Zodoende kan *mediation* een nuttig en vruchtbaar instrument zijn om conflicten op te lossen, meer nog: om de gemeente op te bouwen en te laten groeien in geloof en omgaan met elkaar.

De schrijvers beschrijven in de eerste vier hoofdstukken het theoretisch kader (praktisch-theologische onderbouwing, conflict en conflictoplossing, *mediation* en het proces ervan in de afzonderlijke fasen, de weg van vergeving en verzoening). In hoofdstuk 5-9 bespreken zij *mediation*vaardigheden die in het pastoraat kunnen worden gebruikt (vaardigheden die van nut zijn in de afzonderlijke fasen, 'van standpunt naar belang', helende strategieën om het conflict een plek te kunnen geven, wat transformatieve *mediation* inhoudt, familiesystemen). In hoofdstuk 10 worden zeven valkuilen benoemd die een negatief effect op het werken met *mediation*vaardigheden in het pastoraat kunnen hebben. Een afsluitend slotwoord biedt een samenvatting en enige aanbevelingen. Na de literatuurlijst volgen nog twee appendices: de eerste, geschreven door Bert Bout, geeft een illustratie van een volledige *mediation* in het pastoraat, de tweede een voorbeeld van een intervisiemethode en casussen om in de intervisie mee te oefenen. Verschillende hoofdstukken bevatten trouwens ook casusmateriaal en oefenopdracht. Al met al een nuttig en instructief boek, dat in een lacune voorziet en waarmee de pastoraal werkende haar of zijn winst kan doen.

H.C. van der Meulen

Karl-Friedrich Wiggermann, *Seelsorge und Spiritualität. Ein Einführung in die spirituelle Theologie*, Neukirchener Verlagshaus, Neukirchen-Vluyn 2008, 176 p., € 12,90 (ISBN 9783797502100).

De auteur, emeritus predikant in de Evangelische Kirche in Westfalen, biedt een inleiding in de spirituele theologie, waarin het hoofdaccent op de verhouding pastoraat - spiritualiteit ligt. Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel gaat de schrijver in op de vraag: wat is spiritualiteit?

Voor een antwoord op die vraag neemt hij zijn uitgangspunt in een spirituele theologie als 'nanotheologie', dat is: een theologie die oog heeft voor (de macht van) het kleine en zich keert tegen de grote woorden en de omvattende begrippen. Met andere woorden: een theologie die het getuigenis van Jesaja 57:15 (God, de Verhevene, woont bij de verbrijzelde en nederige van geest) serieus neemt. Dit Bijbelwoord, dat je als motto boven het hele boek zou kunnen zetten, kleurt ook de visie op de pastorale arbeid in het algemeen en de geestelijke begeleiding in het bijzonder. In de laatstgenoemde gaat het 'om de goddelijke werkelijkheid in de menselijke werkelijkheid' (49). Het ontdekken ervan gebeurt langs de weg van ontmoetingen: in de eredienst, in het dagelijkse leven en tussen pastores onderling. In het tweede deel worden enige voorbeelden uit de geschiedenis van de kerk ten tonele gevoerd, die geleefd en geleerd hebben wat geestelijk leven inhoudt, met name Wilhelm van Saint-Thierry en Friedrich von Bodelschwingh junior. Het derde deel bevat zes hoofdstukken waarin theologische en meditatieve gedachten over verschillende onderwerpen worden voorgelegd (het zuchten van de schepping, de betekenis van de incarnatie voor het echt mens worden van de mens, de drieslag van Goede Vrijdag, Stille Zaterdag en Pasen, zending en dialoog en aanvechting en troost). Het motief van 'aanvechting en troost' keert overigens meerdere malen terug (32, 56, 152vv). Het laatste hoofdstuk van deel drie bevat tien spirituele gebeden, die als handreiking voor het eigen gebed kunnen dienen.

De schrijver reikt velerlei gedachten aan, vaak puntig geformuleerd, soms meer uitgebreid besproken. Ze stemmen tot nadenken en overpeinzen. Wat hij over de door hem voorgestane 'nanotheologie' opmerkt, is ook een goede typering van dit stimulerende boek. Ze neemt kleine vormen op: korte verhalen, *apophthegmata*, aforismen, gedichten, snippets van gedachten (21).

H.C. van der Meulen

Margreet de Vries-Schot, *Geloven is gezond. Zingeving en geloofsgroei in hulpverlening en pastoraat*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 157 p., € 18,90 (ISBN 9789023922780).

In dit boek maakt de auteur voor een groter publiek toegankelijk wat zij in haar proefschrift *Gezonde godsdienstigheid en heilzaam geloof. Verheldering van concepten vanuit de psychologie, psychiatrie en de theologie* (Delft 2006) uitgebreid heeft behandeld: de onlosmakelijke band tussen gezondheid en levensbeschouwing/geloof. Als psychiater-psychotherapeut, relatie- en gezinstherapeut en theoloog is zij op beide terreinen goed ingevoerd en houdt zij zowel de samenhang als ook het onderscheid tussen beide goed in het oog. Terwijl er de afgelopen decennia door meerderen is geschreven over de ziek makende werking van verkeerd geïnterpreteerde en/of gepresenteerde geloofsvoorstellingen en van ecclesiogene neurosen, is er de laatste jaren meer oog gekomen voor het positieve karakter en het heilzame effect van (gezond) geloof. Dit boek is daar een goed voorbeeld van.

De auteur begint (hoofdstuk 1) met een uiteenzetting over het belang van het in de spreekkamer van de hulpverlener ter sprake kunnen komen van de zin vraag en het geloofsthema. Aandacht geven aan de biologische, de psychische en de sociale dimensie is terecht, maar niet genoeg; ook de spirituele dimensie, waarin het gaat om zin zoeken, zin ervaren en zin vinden, moet aan bod (kunnen) komen, temeer, omdat de vier dimensies met elkaar verweven zijn. Via een model wordt dit ook in kaart gebracht. Vervolgens (hoofdstuk 2) gaat de schrijfster in op de praktijk van het pastoraat. Hoewel daar de verlegenheid om over het geloof te praten vergroot is door het huidige sociaal-maatschappelijke en geestelijke klimaat dat gekenmerkt wordt door relevantie-, referentie- en transcendentieverlies, behoort het juist tot de arbeid van de pastor dat er met hem of haar

gesproken kan worden over wat de eerste plaats (*ultimate concern*) in het leven inneemt. Als dat niet God is, zal iets anders die plaats innemen en dat heeft gevolgen voor de concrete en geestelijke gezondheid. Daarom wordt meer nauwkeurig gekeken naar wat we onder godsdienst/geloof, gezondheid en heil kunnen verstaan. In hoofdstuk drie worden verschillende stemmen uit de psychoanalytische school, uit de godsdienstpsychologie en uit de humanistische en existentiële psychologie, die zich met het thema godsdienst hebben beziggehouden kort en bondig besproken. Van al die stemmen lijkt de object-relatietheorie het meest geschikt voor een allesomvattend model (77). Het vierde hoofdstuk richt de aandacht op de tijdsdimensies waarin wij leven. Ze worden gerelateerd aan de drie kernwoorden van het christelijk geloof: geloof, hoop en liefde. Hierna (hoofdstuk 5) presenteert de auteur de resultaten van haar eigen onderzoek onder een panel van deskundigen (psychologen/psychiaters en theologen). Voornaamste resultaat was dat de deskundigen het eens konden worden over een aantal criteria voor gezond geloof, dat is: 'geïntegreerd' en 'volwassen' geloof. Deze criteria bleken in drie schalen te kunnen worden ondergebracht: gerichtheid op hogere waarden vanuit innerlijke vrijheid, vertrouwen op God doordringt het hele leven en verantwoordelijkheid voor medemens en schepping. In hoofdstuk zes wordt een nieuw model voor de intermenselijke hulpverlening voorgesteld, waarin de spirituele dimensie aan het gangbare biopsychosociale model (BPS) is toegevoegd (BPSS). Het zal duidelijk zijn, dat hier gepleit wordt voor een goede samenwerking tussen hulpverlening en pastoraat. In het laatste hoofdstuk (7) wordt besproken dat het christelijk geloof niet alleen een privézaak is, maar tevens een bron van inspiratie voor de samenleving en van wezenlijk belang voor het welbevinden van mensen is. De auteur pleit dan ook voor een meer naar buiten tredende houding van gemeente en pastor. Het is een helder geschreven boek, van nut voor hulpverleners en pastores.

H.C. van der Meulen

MISSIOLOGIE EN OECUMENICA

László Gonda, *The Service of Evangelism, the Evangelism of Service*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 245 p., € 23,90 (ISBN 9789023923848).

Deze dissertatie is een bewijs van de sterke theologische ontwikkelingen in Hongarije. In de week, waarin deze studie in Utrecht werd verdedigd, waren er nog twee promoties van Hongaarse theologen, een in Utrecht en een Amsterdam. Die ontwikkeling kreeg sterke stimulansen vanuit Nederland, door middel van het International Reformed Theological Institute, waarvan prof.dr. A. van de Beek en de Hongaarse theoloog prof.dr. Szücs Ferenc de grondleggers zijn. En verder speelde prof.dr. Anne-Marie Kool, directeur van het Centraal en Oosteuropes Instituut voor Missionaire Studies een grote rol.

In deze promotiestudie, met prof.dr. J.A.B. Jongeneel als eerste en prof.dr. A.M. Kool als tweede promotor, wordt de invloed van John. R. Mott, Hendrik Kraemer, Willem A. Visser 't Hooft en Johannes C. Hoekendijk op de ontwikkeling van het zendingbegrip in de Gereformeerde Kerk van Hongarije over de jaren 1910 tot 1968 beschreven. Twee maal was er sprake van een paradigmawisseling. Aan het eind van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw werd het begrip zending gebruikt voor de dienst onder de Hongaarse Gereformeerde diaspora binnen en buiten de grenzen van het historische Koninkrijk Hongarije, voornamelijk met het doel het gereformeerde confessionele bewustzijn en de Hongaarse identiteit te versterken. In de eerste drie decennia van de 20^e eeuw vond er 'een radicale herdefiniëring' van het begrip zending plaats: 'de verkondiging

van het evangelie van Jezus Christus en de uitbreiding van het Koninkrijk van God' (Zendingsreglement 1931). In het nieuwe Zendingsreglement van 1952 komt het nog eens tot een nieuwe definiëring. Men beschouwt de ideologie van het communisme 'als een instrument in Gods hand, waardoor de Heer Zijn kerk wil corrigeren en instrueren'. Zending werd 'dienst aan de naaste, als een vorm van sociale en politieke diakonie'.

Bij de eerste paradigmawisseling speelde John Mott een grote rol. Kraemer veel minder omdat zijn christelijke boodschap 'vis à vis de wereldgodsdiensten', in Hongarije niet relevant werd geacht. Visser 't Hooft droeg aanvankelijk bij aan de legitimatie van de nieuwe pro-linkse kerkleiding, maar ondersteunde na de opstand van 1956 de kerkelijke oppositie. Hoekendijk had met een lezing in Boedapest in 1948 over de 'Dienende Kirche' rechtstreekse invloed, bijvoorbeeld op de verkerkelijking van de zending, maar indirect ook via de Wereldraadassemblee van Uppsala 1968, toen de 'seculaire omwenteling' van de theologie plaatsvond en het zendingsbegrip van de Wereldraad een legitimerende factor vormde in 'de officiële (politico-)theologie' van de Hongaarse Hervormde Kerk. Hier eindigt de studie. Maar er wordt nog wel de conclusie aan verbonden dat door de analyse van 'de theologisch legitieme en *illegitieme* (curs. van mij, V.d.G.) veranderingen' binnen het zendingsbegrip een nieuw contextueel en authentiek zendingsbegrip voor de toekomst kan worden geformuleerd. Dan zullen overigens de jaren onder het communisme ook verder moeten geëvalueerd, alsook de periode na de *Wende*, waarin bij de nieuwe leiding in de kerken een sterke aversie tegen de oecumene van de Wereldraad optrad en binnen de kerk ook nationalistische tendensen de kop opstaken. Daarin kan de auteur van deze studie, mede door zijn docentschap 'missiologie en oecumene' aan de gereformeerde theologische faculteit in Debrecen, hopelijk ook een stimulans geven.

Al met al een fundamentele, doorwrochte en actuele studie. De secundaire literatuur bevat begrijpelijkerwijs nogal wat publicaties van Nederlandse theologen, waaronder de vrijgemaakt gereformeerde dominee Pieter van Gulp (over de zendingstheologie van Hoekendijk), Hans Hebly (Wereldraad van Kerken), L.A. Hoedemaker, uiteraard Jan A.B. Jongeneel en Anne-Marie Kool; en A.Th. van Leeuwen, J.M. van der Linde, J.M. van 't Kruis, Jos Colijn, C.J. Haak, J. Verkuyl en J.P. Versteeg. 'Staande op de schouders van de groten', zei Anne-Marie Kool in haar laudatie.

J. van der Graaf

Keith J. Hacking, *Signs and Wonders Then and Now. Miracle-working, commissioning and discipleship*, Apollos, Nottingham 2006, 301 p., £ 14,99 (ISBN 9781844741496).

Deze publicatie, die een toegankelijke bewerking is van een eerder verschenen dissertatie, stelt een belangrijk thema aan de orde. In de zogenaamde 'Third Wave' van charismatische vernieuwing, die wereldwijd op kerken van allerlei denominaties invloed heeft, wordt een sterk accent gelegd op de betekenis van tekenen en wonderen in relatie tot het wezen en de missionaire roeping van de gemeente. Er is echter een voortdurende discussie over de vraag in hoeverre het ware discipelschap en de tekenen en wonderen zoals wij die in de synoptische evangeliën en de Handelingen der apostelen tegenkomen, met elkaar verbonden zijn. Is er sprake van een identieke verbondenheid – en moeten wij ons daarnaar dan ook uitstrekken – of is er sprake van verschil op grond van (heils)historische en theologische argumenten? De auteur zoekt daar een eerlijk en weloverwogen antwoord op te geven.

Na een heldere schets van de hedendaagse opvattingen die binnen de charismatische wereld actueel zijn en waarin vaak direct vanuit teksten, die spreken over tekenen en wonderen, lijnen worden getrokken naar de actuele roeping van de gemeente en gelovigen, gaat de auteur over tot

exegese en hermeneutische doorvertaling van de belangrijkste teksten. Achtereenvolgens komt het eigene van het evangelie van Matteüs, van Markus, van Lucas en de Handelingen aan de orde. Op een overtuigende wijze toont hij aan dat de accenten na de opstanding van Christus anders liggen dan ervóór: Christus verkondigde het Koninkrijk en in Hem was dat present, de apostelen verkondigen Christus en roepen op tot geloof in en navolging van Hem. Het gaat dan om een deel krijgen aan Christus en in Hem aan Zijn *exousia*. Verder laat Hacking vanuit verschillende invalshoeken zien dat er sprake is van een voortdurend voorbehoud met betrekking tot de blijvende macht en bevoegdheid tot tekenen en wonderen: ze zijn nooit los verkrijgbaar en mogen nimmer een doel op zichzelf of een experiment worden. Exegetisch toont hij aan dat er geen reden is voor een theologie en pastorale praktijk van de glorie, waarin de wonderen niet van de lucht zijn, maar veel meer voor een theologie van kruis en opstanding, waarin aan verzoening en vernieuwing, onderricht en navolging het volle pond wordt gegeven, waar ruimte is voor lijden en volharding. Binnen deze context kan en zal (!) er ook sprake zijn van verrassende wonderen en tekenen, zonder dat dit verschijnsel zelf een normatieve betekenis krijgt. Het ene is niet meer of minder dan het andere: alles komt voort uit en wordt gedragen door dezelfde *dynamis* van God (de Geest), waarin discipelen samen met Christus delen. Hacking heeft met deze benadering recht gedaan aan de Schrift en de pijlers geslagen voor een brug tussen de verschillende (vaak te uitgesproken) opvattingen over dit *issue*.

P.J. Visser

Alister McGrath en Jan Hoek, *Handboek Christelijk Geloof*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 352 p., € 34,50 (ISBN 9789023922322).

Dit prachtig uitgegeven en toegankelijk geschreven *Handboek Christelijk Geloof* kwam tot stand onder redactie van Alister McGrath en Jan Hoek in samenwerking met James I. Packer en een team van auteurs afkomstig uit de Angelsaksische evangelicale hoek (Gerald Bray, John Stackhouse, Graham Tomlin, Peter Walker en Christopher Wright). Het is speciaal bestemd voor christenen om hen krachtiger in hun overtuiging en weerbaarder in de ontmoeting met anderen te maken. Via een helder stuk uitleg van een aantal bijbelse thema's, waarin de kern van het christelijke geloof wordt uiteengezet en waarin steeds basale verbanden worden gelegd tussen de Schrift en de inhoud van het geloven wil de lezing van dit boek christenen brengen tot een verdiepte en verbrede kennis van hun geloof. Al lezend kan ik niet anders constateren, dan dat dit goed is gelukt. Ook voor predikanten heeft het in kort bestek veel te bieden, waar in de praktijk van het gemeentelieven goed gebruik van kan worden gemaakt.

Na een kort overzicht van de geschiedenis van het christendom volgen er zes hoofdstukken over kernbegrippen: de aard van het geloof, God en de schepping, Jezus Christus, verlossing, de kerk, en de christelijke hoop. Het zou te ver voeren om al deze bijdragen uitvoerig te bespreken. Ik beperk me in deze bespreking tot het eerste hoofdstuk, om daarmee een indruk en voorproef te geven van de inhoud van dit boek. In zijn bespreking van de aard van het geloof, reikt John. G. Stackhouse veel aan om het bijbelse begrip 'geloof' te verhelderen en te leren begrijpen in de context van de relatie met God en het bijbels spraakgebruik in dezen. Tegelijk viel het me op dat de innerlijke overtuiging of vaste zekerheid die eigen is aan een levend geloof vooral beredeneerd wordt aan de hand van goede argumenten en fenomenologische overeenkomsten met andere relaties. Op zichzelf heeft dat uiteraard zijn eigen waarde, omdat het laat zien dat geloven als antropologisch verschijnsel niet iets heel 'vreemds' is, maar een herkenbaar en 'normaal' fenomeen. Toch verlang je op een gegeven moment naar de tere en tegelijk stoere taal van onze Nederlandse

Geloofsbelijdenis die op grond van de Schrift belijdt dat de vaste overtuiging aangaande God en de waarheid van Zijn Woord onomstotelijk gefundeerd ligt in de verlichting van het verstand door de Heilige Geest. Het is een overtuiging van eigen orde, waarin kennen en vertrouwen hand in hand gaan. Mooi echter is in dit verband weer wel de opmerking: ‘Geloof gaat *verder dan de rede*, maar is niet *tegenovergesteld aan de rede*’ (33). Door de eigen aard van het christelijk geloof ook te confronteren met de islamitische en postmoderne levensbeschouwingen, wordt de christelijke lezer van vandaag geholpen eerlijk en kritisch positie te bepalen in de religieuze wirwar van onze tijd.

Hoewel elk hoofdstuk een eigen auteur – en dus eigen insteek en uitwerking – heeft, is het bovenstaande illustratief voor het geheel van het boek. Je proeft overal duidelijk de Angelsaksische evangelicale benadering, maar dan wel van de beste soort. De toegankelijke teksten worden gecompliceerd door boeiende kaderteksten, puntige citaten van theologen en filosofen, een bloemlezing van sleutelteksten van belangrijke christelijke denkers, ruim honderd prachtige illustraties en een begrippenlijst en naamregister. Al met al een boek dat een goede handreiking biedt, met name aan (jonge) christenen die over hun geloof willen nadenken en een stuk extra fundering verlangen voor hun overtuigingen.

P.J. Visser

CULTUUR

Hallgrímur Pétursson, *Passiepsalmen. Historie van het lijden en sterven van onze Heer Jezus Christus*, Vertaald en ingeleid door Adriaan Faber, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 238 p., € 17,50 (ISBN 9789023923251).

IJsland heeft meer te bieden dan hete geisers en de koude douche die de Landsbanki diverse West-Europese landen bezorgde. De kleine staat met ongeveer 300.000 inwoners, oorspronkelijk behorend bij Noorwegen en vervolgens bij Denemarken, kent ook een eigen cultuur. Zo is in het IJslands, dat samen met het Noors, Zweeds en Deens de Noord-Germaanse taalfamilie vormt, de beroemde *Edda* geschreven, een verzameling liederen die een uiterst belangrijke bron vormen voor onze kennis van de Oud-Germaanse godenwereld.

Tot die IJslandse cultuur behoort ook de bundel *Passiepsalmen* (in het IJslands: *Passíusálmar*) van de in Denemarken geboren Hallgrímur Pétursson (1614-1674), die luthers *prestur* werd in IJsland (*prestur* is de IJslandse naam – stammend uit de tijd van vóór de Reformatie – voor predikant, een naam waarin we het woord ‘priester’ herkennen). Hij was niet alleen een groot kenner van de Oud-IJslandse poëzie, maar was ook zelf dichter. In zijn eigen poëzie neemt zijn verzameling *Passíusálmar*, ontstaan in de jaren 1656-1659, een belangrijke plaats in: vijftig liederen over het lijden en sterven van Christus, waaraan toegevoegd een begrafenisgedicht ‘De onzekerheid van het stervensuur’ dat nog altijd een functie vervult bij vele begrafenissen op IJsland, met regels als:

*Gelijk een bloem, die stralend
staat op de weidegrond,
haar heldere kleuren pralend
in 't licht der morgenstond,
plots voor de zeis moet sneven,
en neervalt en verkwijnt,
zo is het mensenleven,
zo schielijk komt het eind.*

Ze waren bedoeld om te zingen, maar kunnen ook als leesverzen gebruikt worden. Nog elk jaar worden ze in de weken voor Pasen op de IJslandse radio voorgelezen, een duidelijk bewijs van hun populariteit.

De neerlandicus Adriaan Faber heeft de bundel nauwgezet vertaald, zoveel mogelijk rekening houdend met de eigenaardigheden van de IJslandse poëzie. Een monnikenwerk! Correct vertalen van literair proza is al niet eenvoudig, laat staan van poëzie. Je hebt als vertaler te maken met strofebouw, regellenge, rijm, ritme. De Oud-Germaanse versregel, die ook Pétursson hanteert, kent twee helften met elk weer twee heffingen; van de in totaal vier heffingen vertonen de eerste drie alliteratie. Deze kenmerken waren niet te handhaven: de alliteratie moest de vertaler opgeven en de regels zijn metrisch gemaakt. Het zijn mijns inziens alleszins aanvaardbare ingrepen. Deze editie is de tweede die Faber bezorgde – de eerste verscheen in 2003 bij een kleine Friese uitgever – en waar nodig heeft hij de vertalingen van de eerste druk, met accuratesse en poëtisch gevoel, op bepaalde punten verbeterd.

Aan de liederen gaan een ‘Inleiding’ en enkele ‘Aantekeningen’ vooraf met nuttige informatie over de IJslandse poëzie en de dichter, en met een verantwoording van de toegepaste werkwijze bij de vertaling. Faber geeft daarin ook uitleg over zijn vertaling van de IJslandse titel: het IJslandse ‘sálmur’ betekent namelijk niet ‘psalmen’, maar ‘kerk lied’ of ‘geestelijk lied’. Maar vanwege de klankovereenkomst met het woord ‘psalmen’ heeft hij voor dit laatste gekozen.

De uitgever heeft zorg gedragen voor een mooie gebonden editie.

J. de Gier

BOEKAANKONDIGINGEN

Robert Bellarmin, *Katechismen. Glaubensbekenntnis. Vater Unser. Übersetzt und herausgegeben von Andreas Wollbold*, Echter Verlag, Würzburg 2008, 304 p., € 19,80 (ISBN 9783429030469).

In de catechese van de Rooms-katholieke kerk hebben de catechismi van Robertus Bellarminus (1542-1621) een grote rol gespeeld. Het concilie van Trente stelde bepalingen op voor het geloofsonderricht. De catechetische geschriften van Bellarminus konden daarvoor uitstekende diensten bewijzen. Andreas Wollbold, hoogleraar Pastorale theologie te München redigeerde een bundel, waarin deze geschriften zijn samengebracht. Het gaat om de *Kleine Catechismus* voor kinderen uit 1597 en de *Grote Catechismus* voor catecheten uit 1598. Daarnaast biedt deze bundel de teksten van een Korte Verklaring van de *Apostolische Geloofsbelijdenis (Explicatio Symboli Apostolici)* en een Uitleg van het *Onze Vader (Expositio Orationis Dominicae)*, met in noten diverse kerkelijke bronnen. Een prachtig boek, waarin we het catechetisch erfgoed van de Romana op een toegankelijke wijze aantreffen. Opvallend is dat R. Haub, een van de medewerkers, de *Heidelbergse Catechismus* (1563) niet kent.

W. Verboom

M. van Campen, *Kernteksten uit Nehemia*, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2008, tweede druk, 106 p., € 9,50 (ISBN 9789033121708); J.E. de Groot, *Kernteksten uit Handelingen*, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2008, tweede druk, 76 p., € 9,50 (ISBN 9789033121692).

In de serie *Schriftwerk* verschenen de hier genoemde deeltjes in een tweede druk. Deze serie heeft tot doel centrale teksten over één onderwerp of uit telkens één Bijbelboek op heldere en eenvoudige wijze te verklaren. Elk deeltje bespreekt acht teksten, voorafgegaan door een *Inleiding*. Aan elke bespreking zijn gespreksvragen toegevoegd. Prima materiaal om gedurende een seizoen bij een open bijbel in gesprek te zijn over ons christelijk geloof.

W. Verboom

Kristine A. Culp (ed.), *The Responsibility of the Church for Society and Other Essays by H. Richard Niebuhr*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky 2008, 155 p., £ 13,99 (ISBN 9780664230487).

In deze publicatie, die verscheen in de serie Library of Theological Ethics, zijn een aantal belangrijke teksten samengebracht van één van de meest invloedrijke ethici uit de 20e eeuw, H. Richard Niebuhr (1894-1962). De serie beoogt om in dialoog met grote theologen uit het verleden na te gaan wat de roeping voor kerk en theologie is in het heden. De essays in deze bundel cirkelen rond het thema van de Kerk en zijn opgesplitst in drie delen: Division and Disorder of the Church; The Reality and Responsibility of the Church; The Churches and the Whole Human Community. Het geheel wordt geïntegreerd door overzichtelijke *Introduction* van de hand van Kristine Culp (Dean of the Divinity School, University Chicago). Aanbevolen.

P.J. Visser

Gedoopt. Album bij het feest van je leven, uitgegeven door de Katholieke Bijbelstichting en de Vlaamse Bijbelstichting, 's-Hertogenbosch 2006, ongepagineerd, € 13,90 (ISBN 9789061739425).

Deze uitgave bevat een herinneringsboek aan het gebeuren van de doop. Het is een vertaling van de Franse uitgave *L'album de mon baptême* (2003). De diverse aspecten van de doop, zoals gezien en beleefd in de Rooms-Katholieke kerk worden door middel van illustraties, catechetische momenten, invulrubriekjes en dergelijke aangeboden. Een goed idee om op deze wijze de eigen doop te gedenken en te leren hoeveel betekenis het gedoopt zijn voor het persoonlijk geloofsleven kan betekenen.

W. Verboom

Jan Hoek, *Geroepen in een nieuwe eeuw. Geheim en missie van de gemeente*, Boeken-
centrum, Zoetermeer 2008, 158 p. € 13,50 (ISBN 9789023922865).

Ons redactielid biedt ons in deze publicatie een handzaam en waardevol boek (verdieping en actualisering het in 1999 verschenen *Gemeente-zijn – dat houdt wat in*), waarin het wezen en de opdracht van de gemeente opnieuw doordacht is, in verbondenheid met het gereformeerde belijden en met het oog op de actuele situatie waarin de gemeente verkeert. De volgende thema's komen aan de orde: identiteit en opbouw van de gemeente; de toegewijde, missionaire, diaconale, pastorale en lerende gemeente. De Bijbelse gegevens en de hedendaagse uitdagingen worden op vruchtbare wijze met elkaar in gesprek gebracht. Het boek dat bestemd is voor HBO-studenten en geïnteresseerde gemeenteleden leent zich – vanwege de toegevoegde gespreksvragen - ook uitstekend als leidraad voor kerkenraden en kringen om de functie en taak van de gemeente helder voor het voetlicht te krijgen. Van harte aanbevolen!

P.J. Visser

Andries Knevel, *Is het waar?*, Uitgeverij Ten Have, Kampen 2008, 336 p., € 19,90 (ISBN 9789025958381).

Dit boek is het vervolg op *Avonduren*, het dagboek van de bekende televisie - en radiopresentator van de EO, Andries Knevel. Kenmerkend voor dit tweede dagboek is opnieuw dat de wijze waarop al datgene wat de auteur doet in zijn dagelijks leven gedragen wordt door de bezinning op levensvragen. In dit geval gaat het om de (historische) betrouwbaarheid van de bijbel. Knevel maakt de lezer deelgenoot van zijn worsteling om de waarheid van de bijbel te communiceren met zichzelf en met mensen die hij dagelijks ontmoet. De titel van het boek heeft onder andere te maken met de blik in de ogen van de twee discipelen Petrus en Johannes op weg naar het graf op de morgen van de opstanding van Jezus, zoals te zien op het schilderij van Eugène Burnand in Parijs.

W. Verboom

Christian Lange u. A. (Hrsg.), *Die Taufe. Einführung in Geschichte und Praxis*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2008, 196 p., € 39,90 (ISBN 9783534207824).

In dit boek wordt door een kring van deskundigen een overzicht gegeven van de historische ontwikkelingen van het sacrament van de doop. In 9 hoofdstukken wordt vanuit bronnen van allerlei aard beschreven hoe de doop plaats vond en vindt in de verschillende kerken en stromingen vanaf het Nieuwe Testament tot nu toe. Met een lijst met uitleg van termen en enkele registers wordt het boek afgesloten. Wat de doelstelling betreft: 'Es ist das Anliegen dieses Einführungsbandes, die geschichtliche Entwicklung des Taufsakramentes und die gegenwärtige Taufpraxis in allgemein verständlicher Form zu beschreiben.' (VII) Deze opzet heeft wel tot gevolg dat niet diepgaand op

de doopleer zelf wordt ingegaan, maar in afgeleide zin vanuit de rituelen in de praktijk. Aan de jongste ontwikkelingen in de R.K. kerk en bij de Lutheranen wordt wel aandacht besteed, maar niet aan die bij de Gereformeerden. Ook miste ik het Lima rapport. Overigens is het een boek dat heel veel informatie biedt en als zodanig bij de bezinning op de doop goede diensten kan bewijzen.

W. Verboom

Annemiek Slob-van der Lugt e.a., *Zeg nu zelf*, Uitgeverij Vuurbaak 2008; deel 1: 86 p., € 14,75 (ISBN 9789055603978); deel 2: 86 p., € 14,75 (ISBN 9789055603985); deel 3: 86 p., € 14,75 (ISBN 9789055603992).

Voor de catechisanten, behorend tot de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt), is een nieuwe catechesemethode verschenen. Het geloofsondericht dat aan de jongeren gedurende de eerste drie seizoenen gegeven wordt, behandelt de *Heidelbergse Catechismus*. Hiermee keert men terug naar het klassieke leerboekje van de kerk. Dat lijkt me een goede zaak. Deel 1 behandelt zondag 1 tot en met 7 en 25 tot en met 33. Deel 2 zondag 34 tot en met 52. Deel 3 zondag 8 tot en met 24. Elk deel is bestemd voor een catecheseseizoen en bestaat uit 20 lessen. Een les bestaat uit de volgende onderdelen: thema, verhaal, Bijbeltekst, Bijbelgedeelte met vragen, uitleg van de catechismus, vragen, opdrachten, vraag van de week en spreuk van de week. De catechismus wordt een Tom-Tom bij de Bijbel genoemd. (I.11) De tekst van de catechismus is steeds verkort afgedrukt. Het geheel ziet er aantrekkelijk uit: veel illustraties en in *full colour*. De bijbelse kernen van het christelijk geloof worden in duidelijke taal aan de orde gesteld. Belangrijk is de kennis, verbonden met de eigen leefwereld van de jongeren. Soms kan de ruimte voor het gesprek in de knel komen door de veelheid van leerstof. Ik miste een handleiding voor de catecheet.

W. Verboom

R.S. Sugirtharajah (ed.), *Voices from the Margin. Interpreting the Bible in the Third World*, Orbis Books, New York 2006, 506 p., £ 19,99 (ISBN 9781570756863).

Deze publicatie bevat 35 bijdragen, die in hun grote diversiteit één ding gemeen hebben: theologen uit de Derde Wereld laten zien hoe zij de bijbel in hun context lezen en verstaan. In het laatste deel komen ook de interpretaties van leken voorbij. Deze hermeneutische oefeningen leiden tot verrassende inzichten. waardoor de boodschap van de bijbel verdiept en verrijkt wordt. Tegelijk is er sprake van een grote pluraliteit waarin de kernnoties van de Schrift vooral horizontaal worden vertaald. Het boek bestaat uit zes delen: Reading Strategies; Subaltern Readings; Many Readings: Exodus; Postcolonial Readings; Inter-textual Readings; People as Exegetes: Popular Readings. Voor wie geïnteresseerd is in contextuele hermeneutiek wordt hier veel geboden voor een schappelijke prijs.

P.J. Visser

Don Thorson, *An Exploration of Christian Theology*, Hendrickson Publishers, Massachusetts 2008, 453 p., € 19,99 (ISBN 9781565632363).

De auteur, *Professor of Theology* aan de Haggard School of Theology te Azusa Pacific University, schreef een instructief boek over de kernen van het christelijk geloof. 'This book is an invitation to explore Christian theology as people conceive it in various church traditions, both past and present' (XVIII).s Na enkele inleidende hoofdstukken worden thema's besproken die verbonden zijn met God, de schepping, de mensheid, de zonde, Jezus Christus, de Heilige Geest, redding, de kerk en de toekomst. Vaak worden verschillende visies die men in de kerken - nu en in het verleden -

aantrefte naast elkaar gezet en toegelicht, hetgeen het boek een enigszins oecumenisch karakter verschaft. Telkens wordt aandacht besteed aan de praktische invulling van de onderwerpen (beliefs, values and practice). Steeds wordt gevraagd naar bijbelse gegevens. Elk hoofdstuk is helder ingedeeld en kent vele illustraties, waardoor het boek iets luchtigs heeft. Ook worden na een conclusie aan het eind van elk hoofdstuk enkele vragen geformuleerd om verder over door te denken. Een originele vorm van theologie.

W. Verboom

Udo Tworuschka (red.), *Die Weltreligionen und wie sie sich gegenseitig sehen*, Primus Verlag, Darmstadt 2008, 188 p., € 24,90 (ISBN 9783896782908).

Dit boek is een interessante bundel met opstellen, waarin vertegenwoordigers van de vijf wereldreligies, Jodendom, Christendom, Islam, Hinduïsme and Boeddhisme door wederzijdse waarneming een beeld schetsen hoe zij de 'vreemde religie' zien. Waar raken de inhoud en ervaringen elkaar en waar liggen de onoverbrugbare tegenstellingen? Het feit dat de christelijke benadering wordt onderverdeeld in een katholieke, orthodoxe en evangelische verhoogt de waarde van deze publicatie.

P.J. Visser

Mirjam van Veen, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen*, Meinema, Zoetermeer 2009, 190 p., € 18,50 (ISBN 9789021142135).

Van Veen betoont zich in dit Calvin-jaar een vruchtbaar auteur, en het zou jammer zijn wanneer dit boekje temidden van de vloed aan nieuwe Calvin-publicaties onopgemerkt zou blijven. Met veel oog voor detail en in een onderhoudende, soms zelfs prikkelende stijl – de auteur maakt duidelijk niet veel op te hebben met de *hardliners* onder de calvinisten – gaat Van Veen na hoe de gereformeerde traditiestroom vanuit haar Zwitserse oorsprong een vruchtbare voedingsbodem vond in de Lage Landen. Ze plaatst daarbij de religieuze ontwikkelingen voortreffelijk in hun sociaal-maatschappelijke context. Jammer alleen dat ze 'calvinisme' consequent tussen hoge komma's schrijft: juist omdat een studie als deze karikaturen van het Nederlandse calvinisme doorbreekt, is een dergelijke concessie aan de gangbare beeldvorming niet nodig.

G. van den Brink

INGEKOMEN BOEKEN

Adam, Jens, *Paulus und die Versöhnung aller. Eine Studie zum paulinischen Heilsuniversalismus*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2009, 469 p., € 39,90 (ISBN 9783788723682).

Belzen, Adriaan van, *Helen en delen. Hervormden over PKN en HHK*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2009, 232 p., € 18,50 (ISBN 9789088650765).

Berges, Ulrich/ Hoppe, Rudolf, *Die Neue Echter Bibel. Themen 10. Arm und reich*, Echter Verlag, Würzburg 2009, 136 p., € 14,40 (ISBN 9783429021764).

Boerke, Christa (red.), *Paul Gerhardt (1607-1676)*, Theologische Universiteit Apeldoorn, Apeldoorn 2009, 70 p., € 7,50 (ISBN 9789075847222).

Brouwer, Rinse Reeling/ Kloppenburg, Wim e.a. (red.), *Om te gedenken. Over de noodzaak van liturgie*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 144 p., € 18,50 (ISBN 9789043516082).

Burger, Hans, *Being in Christ. A biblical and Systematic Investigation in a Reformed Perspective*, Wipp & Stock Publishers, Eugene, Oregon 2009, 632 p., \$ 55,- (ISBN 19781556358401).

Calvijn, *Gebeden*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2009, 80 p., € 12,50 (ISBN 9789088651038).

Greef, W. de en Campen, M. van, *Calvijn na 500 jaar. Een lees- en gespreksboek*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 297 p., € 21,50 (ISBN 9789023923237).

Hoek, J., *Calvijn spreekt. De actualiteit van een hervormer na 500 jaar*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2009, 223 p., € 12,50 (ISBN 9789058297938).

Holten, Johan van, *Rol en roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de roloppvatting van aanstaande beginnende en oudere predikanten, gerelateerd aan hun roepingsbegrip*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 373 p., € 29,90 (ISBN 9789023923695).

Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900*, Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam 2009, 364 p., € 19,90 (ISBN 9789028422803).

Knevel, Andries, *Allemaal Gereformeerden. In gesprek met tien gereformeerde voormannen*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 117 p., € 15,- (ISBN 9789043515993).

Koffeman, Leo J., *Het goed recht van de kerk. Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 366 p., € 34,90 (ISBN 9789043516167).

Leede, Bert de/ Looijen D./ Noppen, Koos van (red.), *Mijn Psalm. Gedichten, preken, getuigenissen*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 128 p., € 13,90 (ISBN 9789023923916).

Leest, C. van der, *Omgaan met lijden*, Uitgeverij Vuurbaak, Barneveld 2009, 96 p., € 9,90 (ISBN 9789055604166).

Liturgische Kring, *Lectiones 8*, Zaltbommel 2009, 106 p., € 7,50.

Mykhaleyko, Andriy, *'Per astra ad astra'. Der Einheitsgedanke im theologischen und pastoraal Werk von Josyf Slipyj (1892-1984). Eine historische Untersuchung*, Augustinus bei Echter, Würzburg 2009, 452 p., € 42,- (ISBN 9783429041786).

Mühlenkamp, Christine, *'Nicht wie die Heiden'. Studien zur Grenze zwischen christlicher Gemeinde und paganer Gesellschaft in vorkonstantinischer Zeit*, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband, Kleine Reihe 3, Aschendorff Verlag, Münster 2008, 232 p., € 38,- (ISBN 9783402109113).

Mulder, Eildert en Milo, Thomas, *De omstreden bronnen van de islam*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2009, 440 p., € 25,- (ISBN 9789021142104).

Peters, Aart, *Gemeente in beweging. Op zoek naar een bijbelse visie*, Artios Reeks, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2009, 184 p., € 12,50 (ISBN 9789058299215).

Praag, Herman M. van, *God en Psyche. De redelijkheid van het geloven. Visies van een jood*, Uitgeverij Boom, Amsterdam 2008, 411 p., € 32,50 (ISBN 9789085063919).

Ramaker, Timon, Vrij om te kiezen. Keuzes maken in een mediacultuur, CHE Reeks, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 115 p., € 12,90 (ISBN 9789023923404).

Reeling Brouwer, Rinse/ de Leede, Bert/ Spronk, Klaas (red.), *Het calvinistisch ongemak. Calvijn als erflater en provocator van het Nederlandse protestantisme*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 250 p., € 24,90 (ISBN 9789016129).

Reuver, A. de, *Verlangen naar het Vaderland*, Serie Studium Generale, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2009, 110 p., € 9,95 (ISBN 9789058299246).

Richard, Guy M., *The Supremacy of God in the Theology of Samuel Rutherford*, Studies in Christian History and Thought, Paternoster, Milton Keynes 2008, 270 p., \$ 32,46 (ISBN 9781842275740).

Robertson, Glen Randolph, *The Romani People and Selected Churches in Slovakia. A description, analysis and interpretation of their relations (1989-2007)*, Missiological Research in the Netherlands, no 49, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 236 p., € 23,50 (ISBN 9789023923688).

Schaap-Jonker, Hanneke, *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars*, Areopagus, Amersfoort 2009, 100 p., € 14,90 (ISBN 9789075535709).

Schütz, Heike J., *Tauferinnerungsfeste. 10 komplette Entwürfe für die Praxis. Kreativ Kompakt. Mit Illustrationen von Elisabeth Focken*, Aussaat Verlag, Neukirchen-Vluyn 2009, 116 p., € 14,90 (ISBN 9783761556719).

Selderhuis, Herman e.a., *Calvijn! Eenmalige Glossy over het Nederlands Calvinisme heden ten dage*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 81 p., € 5,95.

Sliedrecht, J. van v.d.m., *Uw enige troost. Prediking van de Heidelbergse Catechismus*, twee delen, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2008, 797 + 733 p., € 99,- (ISBN 9789033121586).

Straßburg, Klaus-Dieter, *Die Trinitätslehre im jüdisch-christlichen Dialog*, Neukirchener Verlag, Neukirchen 2009, 304 p., € 29,90 (ISBN 9783788723705).

The Shorter Catechism. With Scripture Proofs, The Banner of truth Trust, Edinburgh 2009, 47 p., (ISBN 9780851512655).

Verboom, W., *Van hart tot hart. Over de Dordse Leerregels. Voor het gesprek in de gemeente*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 80 p., € 8,50 (ISBN 9789023923183).

Verbree, Adrian, *Over dopen*, Uitgeverij Vuurbaak, Barneveld 2009, 140 p., € 12,50 (ISBN 9789055604043).

Vries, Olof H. de, *Gelovig gedoopt. 400 jaar baptisme. 150 jaar in Nederland*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 342 p., € 21,50 (ISBN 9789043516006).

Wieringa, Lambert, *'Lees dan toch beter!' De citeerstrategie in 'Matteüs'. Typologie – inventarisatie – interpretatie*, eigen uitgave, Groningen 2009, 96 p., € 10,- (ISBN 9789081292023).